

NASS KARŞISINDA AMELÎ ÖRFÜN TAHSİS DEĞERİ

The Significance of Practical Custom ('Urf 'Amalî) in Takhşîş al-Nass

TUBA ERKOÇ BAYDAR

Dr. Öğr. Üyesi, İbn Haldun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Fıkıh Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Assistant Professor, İbn Haldun University, Faculty of Islamic Studies, Department of Fiqh, İstanbul, Turkey

tubaeerkoc@gmail.com
orcid.org/0000-0002-3748-8033

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 19 Ocak 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 23 Mayıs 2021

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2021

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.864860>

ATIF/CITE AS:

Erkoç Baydar, Tuba, "Nass Karşısında Amelî Örfün Tahsis Değeri, *Hitit İlahiyat Dergisi*, (Haziran/ June 2021) 20/1: 53-80

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty, Çorum, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/pub/hid>

The Significance of Practical Custom ('Urf 'Amalî) in Takhşîş al-Nass

Abstract

The concept of '*urf*' was often used as a reference for legitimation in both *uşûl* and *furu'* studies and plays an important role in the organization of society by filling in the gaps in law and explicating the declarations of the will. Although '*urf*' is mentioned often in the classical legal corpus, the lack of a comprehensive theory clarifying its place among legal proofs renders the concept and the issues surrounding '*urf*' ambiguous and sometimes controversial. One of the issues debated in this regard is the matter of using '*urf 'amalî* (practical custom) for *takhşîş* (specification).

Takhsîs, which is one of the critical issues that determine the position of *urf* before *nass* (text), means that the scope of the text is narrowed by some evidence. A consideration of *urf* as one of these evidences shows the relationship between *urf* and *nass*; in other words, it shows to what degree *nass* touches human life and how people's actions affect the understanding of *nass*. For this reason, the issue of '*urf* and *takhsîs*, which is a topic that the '*ulama* (scholars) carefully focus on, has many reflections in texts of *usul* (principles of *fiqh*) and *furu'* (branches of *fiqh*). Although '*urf*' has been attributed to great importance since the early periods, there is a consensus that a *fasid 'urf* (disapproved custom) that contradicts the *sharia* has no value against *nass*, and in case of conflict with it, the priority is given to *nass*. The issue of whether '*urf*' that is consistent with *nass* and does not conflict with it can specify the general (umum) of *nass* or not is a controversial issue. The issue is extremely sensitive and important, as the people's actions' ability to limit *nass* determines '*urf*'s position with regards to *nass*. For this reason, the question of whether '*urf fili* (actual custom) can narrow the scope of *nass* is discussed extensively in this article.

In works of both the late and modern periods, the view of the Ḥanafî and Mâlikî scholars was unanimous on the acceptance of the use of '*urf 'amalî* for *takhşîş*. It has been observed that among the Mâlikî scholars Qarâfî, and among the Ḥanafî scholars Babertî, they were in an opposite discourse. According to both scholars, Ḥanafîs and Mâlikîs do not accept '*urf 'amalî* for *takhşîş* contrary to the famous discourse. For this reason, we come to understand that there is a break between the opinions of the later Ḥanafî scholars and those mentioned in the works of the modern period bear some contradiction, and that they thus require critical examination. The purpose of this article is to examine when and how the break in the understanding of '*urf 'amalî* and its use for *takhşîş*

emerged. Thus, this article seeks to first debunk the widely accepted assertion that both the Ḥanafī's and Mālikī's have traditionally accepted the use of 'urf 'amalī for takhṣīṣ, and second, analyzes in detail the position of 'urf 'amalī in relation to naṣṣ.

Keywords: Islamic law, nass, takhṣīṣ, 'urf 'amalī.

Nass Karşısında Amelî Örfün Tahsîs Değeri¹

Öz

Toplumun tanzim edilmesinde, kanun boşluklarının doldurulmasında ve irade beyanlarının yorumlanmasında önemli bir rolü bulunan örf, hem usûl hem de fūrû eserlerinde birçok yerde geçer. Eserlerde sıkça zikredilmesine rağmen ilk dönemlerden itibaren örfe dair küllî bir teorinin belirlenmemesi örf ile ilintili meseleleri müphem ve tartışmalı hale getirir. Bu bağlamda tartışılan konulardan bir tanesi de amelî örf ile nassın tahsîs edilip edilemeyeceğidir.

Örfün nas karşısındaki konumunu belirleyen kritik meselelerden biri olan tahsîs, nassın kapsamının bazı delillerle daraltılması demektir. Örfün bu delillerden sayılıp sayılmayacağı örf ile nas arasındaki ilişkiyi bir başka deyişle nassın insan hayatına ne şekilde dokunduğunu ve insanların yapıp ettiklerinin nassı anlamada ne derece etkili olduğunu gösterir. Şer'î naslara aykırı olan fasit bir örfün nas karşısında herhangi bir değerinin olmadığı ve nas ile çatışması durumunda öncelik sırasının nassa verildiği hususunda ittifak vardır. Nassa uygun olan ve nas ile çatışmayan genel bir amelî örfün nassın umumunu tahsîs edip edemeyeceği hususu ise tartışmalı bir mevzudur. Meselenin birden fazla boyutunun bulunması ulema arasında ihtilaflara neden olmakla birlikte tartışmanın zeminini de kimi zaman kaydırır. Ayrıca nassın umumunun insanların yapıp ettikleri ile sınırlandırılabilmesi nas karşısında örfün konumunu belirlediğinden mesele son derece hassas ve önemlidir. Bu nedenle amelî örfün nassın kapsamını daraltıp daraltamayacağı meselesi bu makalede etraflıca ele alınmıştır.

Âm olsa bile amelî örfün nassı tahsîs edemeyeceğini fukahânın çoğunluğu açıkça ifade etmesine rağmen bazı Hanefî ve Mālikî âlimler aksini söylemişlerdir. Erken dönem Hanefî eserlerinde yer verilmeyen bu söylem özellikle son dönem Hanefî eserlerinde yaygın bir şekilde kabul görmüş ve mezhebin ana görüşü

¹ Bu çalışmanın ortaya çıkmasında kıymetli yönlendirmeleri bulunan Prof. Dr. Murteza Bedir'e ve İsam-Ayp projesi kapsamında makaleyi baştan sona okuyup düzenlemelerde bulunan Doç. Dr. Berat Açıl'a teşekkür ederim.

şeklinde yansıtılmıştır. Aynı şekilde Bâcî'nin etkisiyle Mâlikîlerin de Hanefîler gibi düşündüğü nakledilmiştir. Ancak Hanefî ve Mâlikî mezhebine dair mezkûr söylemin aksine amelî örf ile tahsîs meselesinde her iki mezhebin de kendi içinde muhtelif görüşler benimsediği ve mezkûr meselenin Üsmendî'den önce tahsîsten öte hakikat-mecaz ile alakalı olduğu özellikle memzûc eserler ile birlikte tahsîs konusuna eklendiği makalemizde iddia edilmektedir.

Bu iddiayı destekler bir şekilde Karâfî ve Bâbertî, Hanefîlerle Mâlikîlerin amelî örf ile nassın tahsîsini kabul etmediğini aktarmışlardır. Karâfî ve Bâbertî'ye göre her iki mezhebin amelî örf ile tahsîsi kabul ettiği görüşü yanlış anlaşılardan ibarettir. Bu nedenle mesele hakkında modern dönem eserlerinde yer verildiği şekliyle bir ittifakın bulunmadığı ve Hanefî ile Mâlikî âlimlerin görüşlerinin eleştirel bir incelemeye tabi tutulması gerektiği anlaşılmaktadır. Amelî örf ile tahsîs meselesinde söylem değişmelerinin nerde ve nasıl gerçekleştiğini ortaya koymayı hedefleyen makalemizde mesele kronolojik ve derinlemesine bir okumaya tâbi tutularak deskriptif bir şekilde sunulacaktır. Nassın amelî örf ile tahsîsini kabul edenler ve etmeyenler şeklinde iki temel başlık üzerinden mesele anlatılacaktır. Böylece hem literatürde yaygın bir şekilde kabul edilen bilginin izi sürülerek mevsukiyeti ortaya konulmuş, hem de nas karşısında örfün konumunu belirleyen amelî örf ile tahsîs meselesi etraflıca analiz edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, nas, tahsîs, hakikat-mecaz, amelî örf.

Giriş

Toplumsal hayatın bir parçası olan örf, olageleni bildirdiği gibi normatif karakteri sayesinde olması gerekeni de bildirir. Bu nedenle fikhî çözüm arayışlarında, İslâm'ın temel prensiplerine ve nasların mefhumuna aykırı olmayan örf, Şâri'in hükümleri ile birlikte dikkate alınır. Ancak teyit edici veya irade beyanlarını açıklayıcı rolüyle fikhî sonucun belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olsa da naslar mevzu bahis olduğunda örfün etki ve yetki çerçevesi tartışmalıdır.

İlk dönemlerden itibaren örfe büyük bir önem atfedilmesine karşın naslara aykırı olan fasit bir örfün nas karşısında herhangi bir değerinin olmadığı ve nas ile çatışması durumunda öncelik sırasının nassa verileceği hususunda ittifak vardır.² Nassa uygun olan ve nas ile çatışmayan genel bir amelî örfün nassın umumunu tahsîs edip edemeyeceği hususu ise tartışmalı bir mevzudur. Nassın

² Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhâmmed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî, *Bezli'n-nazar fi'l-usûl*, thk. Muhâmmed Zekî Abdülber (Kahire: Mektebetü Dârü't-Türas, 1992), 245.

umumunun insanların yapıp ettikleri ile sınırlandırabilmesi nas karşısında örfün konumunu belirlediğinden mesele son derece hassas ve önemlidir. Bu nedenle amelî örfün nassın kapsamını daraltıp daraltamayacağı meselesi bu makalede etraflıca ele alınacaktır.

Fukahânın çoğunluğu, genel olsa bile amelî örfün nassı tahsis edemeyeceğini açıkça ifade ettiği halde bazı Hanefî ve Mâlikî âlimlerin aksini beyan etikleri görülür. İlk dönem Hanefî fıkıh eserlerinde yer verilmeyen bu söylem özellikle son dönemlerde yaygın bir şekilde kabul görmüş, daha sonraları mezhebin ana görüşü şeklinde yansıtılmıştır.³ Aynı şekilde Karâfî (ö. 684/1285) gibi Mâlikî âlimler aksini beyan etmelerine rağmen Bâcî'nin (ö. 1081/474) etkisiyle Mâlikîlerin de Hanefîler gibi düşündüğü nakledilmiştir. Ancak mezkûr söylemin aksine amelî örf ile tahsis meselesinde her iki mezhep de kendi içinde muhtelif görüşler barındırır. Ayrıca Üsmendî'den önce bu mesele hakikat-mecaz ile irtibatlı bir şekilde incelenmesine rağmen ilerde ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi daha sonraki dönemlerde tahsis çerçevesinde ele alınmıştır.

Amelî örfün nassı tahsisi konusunda mevcut literatür incelendiğinde meselenin kritiği derinlemesine yapılmasa da konu ile irtibatlı birçok modern çalışmanın olduğu görülür. Örneğin örf ile tahsis konusunda yüksek lisans tezi yazan Ata Musa Ahmed,⁴ tahsis konusunu doktora tezi olarak çalışan Ferhat Koca,⁵ örf konusunda doktora tezi yazan İhsan Şenocak,⁶ yine bu konu hakkında çeşitli çalışmaları bulunan Ahmed Fehmî Ebû Sünne,⁷ İsmail Hakkı İzmirli,⁸ Tâhâ Câbir el-Ulvânî⁹ ve Ayman Shabana¹⁰ gibi Türkçe, Arapça veya

³ Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamî İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fıkh* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1932), 125.

⁴ Ahmed Ata Musa, *Tahsisu'l-umûm bi'l-urf* (Gazze: Gazze İslam Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 137-150. Bu eserin 125. sayfasında yazar Mâlikîlerin âm bir lafzı tahsis ettiğini söylerken ilginç bir şekilde Karâfî'ye atıfta bulunmaktadır. Ancak bu bilginin gerçeği yansıtmadığı makalemizin ilerleyen sayfalarında Karâfî'nin eserinden nakilde bulunarak gösterilecektir.

⁵ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis: Daraltıcı Yorum* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi yayımları, 1996), 257-265.

⁶ İhsan Şenocak, *İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi* (Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 159-167.

⁷ Ahmed Fehmî Ebû Sünne, *el-Urf vel-'âde fi re'yi'l-fukaha* (y.y.: el-Matbaatü'l-Ezheriyye, 1947), 94-100.

⁸ İsmail Hakkı İzmirli, "Örfün İslam Hukukunda Yeri", sadeleştiren: Osman Şahin, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5/2005, 128-132.

⁹ Rukayye Taha Cabir el-Ulvânî, *Eseru'l-urf fi fehmi'n-nusûs* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2003), 64.

¹⁰ Ayman Shabana, *Custom in Islamic Law and Legal Theory: The Development of the Concepts of 'urf and 'adah in the Islamic Legal Tradition* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 105-110.

İngilizce dillerinde çalışma yapan birçok isim bulunmaktadır.¹¹ Bu çalışmaların hepsinde mesele genel kabul üzerinden anlatılmıştır. Ancak daha önce ifade edildiği gibi bu kabulün derinlemesine bir analize ihtiyacı vardır. Makalemizde diğer çalışmalardan farklı olarak bu kabulün izi ve analizi klasik kaynaklardan hareketle ortaya konulacaktır. Bu nedenle çalışmamızın ana kaynağı modern kaynaklardan ziyade klasik literatürdür.¹²

Hanefî usûl eserleri içerisinde bu mesele ilk olarak tahsîs bağlamında Üsmendî'nin (ö. 1/552144) *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl* adlı eserinde ele alınmıştır.¹³ Mezkûr eserde amelî örf ile tahsîs meselesi incelenmekle birlikte bazı ihtilafli mevzular açıklanmamıştır. Amelî örfün nassı tahsîs ettiğine dair daha açık ifadeler ancak daha sonraki dönemlerde İbnü's-Sââtî (ö. 12294/690),¹⁴ Sadrüşşerîa (ö. 1346/747)¹⁵, Teftâzânî (ö. 792/1390)¹⁶ ve İbnü'l-Hümâm'ın (ö.861/1457)¹⁷ eserlerinde yer alır. Kanaatimizce Üsmendî öncesi Hanefî literatüründe tahsîs konusunda bile yer almayan bu mevzunun tahsîs konusuna taşınması genel olarak İbnü's-Sââtî ve İbnü'l-Hümâm gibi mezc türü eser yazan

¹¹ Mehmet Şener, *İslam Hukukunda Örf* (İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987), 118-143; Selahattin Kıyıcı, *İslam Hukukunda Örf ve Âdet*, ed. İsmet Uçma (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 128-133.

¹² Klasik dönem Hanefî ulemasının eserlerinde örf ile tahsîs konusu, "Tahsîs" başlığı yerine "Hakikat-Mecaz" başlığı altında ele alınmakta ve örfün tahsîs ile doğrudan irtibatlandırılmadığı görülmektedir. İlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı gibi Hanefîlerin usûl eserleri içerisinde günümüze ulaşan en eski eser olan *el-Fusûl fi'l-Usûl*'de Cessâs (ö. 981/370), örf ve âdet konusuna ne tahsîs ne de mecaz bahsinde yer vermektedir. Beşinci yüzyılın önemli Hanefî âlimlerinden Debûsî (ö. 1039/430), Pezdevî (ö. 1089/482) ve Serahsî (ö. 1090/483) ise amelî örf konusunu hakikat-mecaz bağlamında ele almaktadır. Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Meys (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 127-128. Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efganî (Kahire: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabi, 1954), 1/190-191; Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buharî, *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahrü'l-İslam el-Pezdevî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/140; Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccac es-Siğnakî, *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*, thk. Fahreddin Seyyid Muhammed Kanet (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 2/838. Ayrıca Habbâzî (ö. 1292/691) gibi daha sonraki dönemlerde ve Hasan Kâfi Akhisârî (ö. 1615/1024) gibi Osmanlı dönemi Hanefî uleması içerisinde de meseleyi hakikat-mecaz bağlamında ele alanlar bulunmaktadır. Ebu Muhammed Ömer b. Muhammed el-Habbâzî, *el-Muğnî fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Beka (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1982), 140; Hasan b. Turhan b. Davud Hasan Kâfi Akhisârî, *Şerhu semti'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Mustafa Muhammed Ramazan (Riyad; Kahire: Daru'l-İbni'l-Cevzi, 1431), 160.

¹³ Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 245.

¹⁴ Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Bağdâdî İbnü's-Sââtî, *el-Bedîu'l-Nizâm*, thk. Sad b. Ğureyr b. Mehdî (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 1985), 477.

¹⁵ Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî, *et-Telvih ila keşfi hakaiki't-Tenkîh*, thk. Muhammed Adnan Derviş (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1998), 1/100.

¹⁶ Teftâzânî, *et-Telvih*, 1/100.

¹⁷ Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamî İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1932), 125.

âlimlerden sonra gerçekleşmiştir. Nitekim yaptığımız kronolojik incelemeler neticesinde mezkûr âlimlerin eserlerinden sonra Hanefîlerin amelî örf ile tahsîsi kabul ettiğine dair yaklaşımın yaygınlaştığı ve Hanefî mezhebinin hâkim görüşü şeklinde yansıtıldığı görülür. Daha önce ifade edildiği gibi, ilk dönem Hanefî usûl eserlerinde mesele hakikat-mecaz bağlamında ele alınmasına rağmen bu tarihten sonra amelî örf meselesi genellikle tahsîs başlığında işlenmiştir.¹⁸ Meselenin modern dönem eserlerinde tamamen tahsîs bağlamında işlenmesi ve âmeli örf ile tahsîse olumlu yaklaşılması ise İbnü'l-Hümâm ve İbn Âbidîn gibi Osmanlı dönemi Hanefî âlimlerinin etkisiyledir.¹⁹ Nitekim İbnü'l-Hümâm'ın bunu açıkça zikretmesi ve İbn Âbidîn'in muhtasar olmakla birlikte örfe dair yazdığı risalesinde amelî örf ile tahsîsi zikrederek çeşitli deliller ile bunu ispatlamaya çalışması modern çalışmaların en önemli referanslarıdır.²⁰

Mâlikî-Hanefî mezhebinin ana görüşü şeklinde yansıtılan bu yaklaşıma karşın hem Mâlikîlerin hem de Hanefîlerin amelî örf ile nassın tahsîsini kabul etmediğini söyleyen ve meselenin yanlış anlaşıldığını ortaya koymaya çalışan önemli isimler de vardır. Bu isimlerin başında Mâlikî âlim Karâfî gelir. Örfün tahsîs değeri konusunda ciddi değerlendirmelerde bulunan Karâfî, kesin ve net bir şekilde Hanefîlerin de diğer mezhepler gibi amelî örfün nassı tahsîs yetkisini kabul etmediklerini ancak bunun mezhep içerisinde yanlış anlaşıldığını ve aktarıldığını savunur. Hatta Karâfî, İzzeddin b. Abdüsselâm'dan (ö. 660/1262) işittiğine göre amelî örfün nassı tahsîs etmeyeceğine dair ulema arasında icmâ olduğunu söylemektedir.²¹ Hanefîlere nispet edilen bu görüşün yanlış olduğunu sadece Karâfî gibi Mâlikî âlimler değil aynı zamanda Bâbertî (ö. 786/1384) gibi Hanefî âlimler de savunmaktadır. Bâbertî'ye göre Hanefîler de diğer mezhepler gibi âmeli örf ile nassın tahsîsini kabul etmemektedir.²²

¹⁸ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, 1/100; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 125; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Emîru'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbir*, tsh. Abdullah Mahmud (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/340; Muhibullâh b. Abdışşekûr Bihârî, *Müsellemû's-sübût* (Mısır: y.y., t.y.), 1/271-72; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, "Neşru'l-Arf", *Mecmûatu resâilü İbn Âbidîn* (y.y.: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y.), 114.

¹⁹ Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsîs*, 260; Şenocak, "İslâm Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi", 162-164; Shabana, *Custom in Islamic Law*, 106.

²⁰ İbn Âbidîn, "Neşru'l-arf", 114.

²¹ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim el-Karâfî, *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 7/2147. Örf ile tahsîs konusunda çalışma yapan Halid b. Muhâmmmed el-Arûsî ise Karâfî'nin yanlış tespitlerde bulunduğunu ve Hanefîlerden daha iyi Hanefîliği bilemeyeceğini ifade ederek onu eleştirmektedir. Arûsî, "Tahsîsu'l-umum bi'l-urf ve'l-ade", 128.

²² Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu Muhtasari İbnü'l-Hacib*, thk. Terhib b. Rebian ed-Devseri (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 2/273.

İçerisinde birçok ihtilafı barındıran bu meselenin aslını ortaya koymak üzere çalışmamızda öncelikle örfün tanımına, İslâm hukukundaki yerine ve çeşitlerine kısaca değinilecek, daha sonra karşılaştırmalı bir şekilde dört mezhebin görüşlerine yer verilecektir. Böylece hem amelî örfün nassı tahsîsi konusundaki ihtilaflar etraflıca incelenmiş olacak hem de Hanefî ve Mâlikî mezhebinde âm bir nassın örf ile tahsîs edilip edilemeyeceğine dair kafa karışıklığı netleştirilmiş olacaktır.

1. Örfün Tanımı ve Çeşitleri

Örfe dair tanımın ilk olarak kim tarafından yapıldığı konusunda muhtelif görüşler vardır. Zerkâ gibi bazı çağdaş yazarlar örfün ilk tanımını Gazzâlî'nin *el-Müstesfâ* adlı eserine atfederler.²³ Ancak Gazzâlî'nin bu eserinde örfe dair mezkûr tanım yer almaz ve muhtemelen bu hata İbn Âbidîn'in risalesinde müellif ismi vermeden sadece esere atıf yapmasından kaynaklanır. Birçok modern araştırmaya göre örfe dair literatürde ulaşılan ilk tanım, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö.1310/710) *el-Müstesfâ* adlı fûrû eserinde yer almaktadır.²⁴ Neseffî örfü, "aklın süzgecinden geçerek kişilerde yerleşen ve selim tabiatlarca uygun bulunan şey" olarak tanımlar.²⁵ Ancak yaptığımız incelemeler sonucunda örfe dair ilk tanımın Cessâs'ın (ö. 980/370) *Ahkâm'ul-Kur'ân* adlı eserinde geçtiği tespit edilmiştir. Neseffî'nin zikrettiği gibi teknik olmasa da Cessâs'a göre örf/ma'rûf, "aklen yapılması güzel kabul edilen ve akl-ı selim sahipleri tarafından münker kabul edilmeyen şey"dir.²⁶ Fıkıh literatüründe birçok yerde geçmesine ve sayısız hukukî hükmü etkilemiş olmasına rağmen örfün, *Ahkâm'ul-Kur'ân*'da yer alması veyahut fikhî literatürde de hicrî VIII. asra kadar herhangi bir tanımına rastlanmaması dikkat çekicidir. Fıkıh literatüründe görülen en eski örf tanımı da hicrî VIII. yüzyılda ve Neseffî'nin *el-Menâr* veya diğer usûl eserleri yerine *el-Müstesfâ* adlı fûrû eserinde yer alır. Örf'e dair tanımlar kronolojik olarak incelendiğinde²⁷ yapılan tanımların birbirine benzediği görülür.

²³ Zerkâ, *el-Medhal*, 2/193.

²⁴ Dönmez, *Fıkıh Usûlü İncelemeleri*, 374.

²⁵ İbn Âbidîn, "Neşru'l-arf", 112.

²⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *Ahkâm'ul-Kur'an*, thk. Casim en-Neşmî (Kuveyt: Vizâretu'l-evkâf ve şuuni'l-İslamiyye devletü Kuveyt, 1994), 3/50.

²⁷ Örf'e dair çeşitli tanımlar bulunmaktadır. Bu tanımlardan bir tanesi Neseffî'den yaklaşık yüz sene sonra yaşayan Cürcanî (ö. 1/816413)'ye aittir. *Et-Târifat* adlı eserinde örfü, "aklın şehadeti ile insanlarda yerleşen ve selim tabiatlarca kabul edilen şey" şeklinde tanımlamıştır. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif Hanefî el-Cürcanî, *et-Târifat*, thk. Muhammed Sıddık Mınşavî (Kahire: Dârü'l-Fadîle, 2011), 125; İbn Âbidîn, *Neşru'l-arf*'te yer verdiği Sirâceddin el-Hindî'ye (ö. 1372/773) ait örf tanımına göre "aklı selimce kabul edilip tekrar edilen işlerin nefislere yerleşmiş olması" şeklinde tanımlanır. İbn Âbidîn, "Neşru'l-arf", 112; Ömer Nasuhi Bilmen'e göre ise örf, "nâs arasında tanınmış, güzel görülmüş red ve inkâr edilmeyip mükerreren yapılagelmiş olan şey"dir. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve istilâhat-ı fikhîyye kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ty.), 21 /1.

Örf, muhtelif veçheleri dikkate alınarak üç kısımda tasnif edilmiştir. Sıhhati açısından örf sahih ve fasit olmak üzere iki kısma ayrılır. Sahih örf şer'î naslara aykırı olmayan, haramı helal kılmayan, vacibi iptal etmeyen ve insanların âdet haline getirdiği örfe denir. Örneğin nişan masraflarının kız tarafı, düğün masraflarının ise erkek tarafınca karşılanması naslara aykırı olmayan sahih bir örfür. Fasit örf ise insanların âdet haline getirdiği ancak şer'î naslara aykırı olan, haramı helal yapan ve vacibi iptal eden örfü ifade eder.²⁸ Örneğin insanların içki içmeyi, domuz eti yemeyi âdet edinmesi fasit örf kabilindedir.

Kapsam açısından örf, umumî ve hususî olmak üzere iki kısma ayrılır. Bütün insanlar tarafından her zaman ve her yerde geçerli olan veya İslâm hukuku açısından risalet devrinden zamanımıza kadar bütün hukukçuların benimseyip uyguladıkları ve hakkında herhangi bir nas bulunmayan örfe âm (genel), bir bölge, şehir ya da sanat veya meslek sahipleri arasında yaygın olan örfe ise hâs (özel) örf denilir.²⁹

Mahiyeti açısından örf, kavli ve amelî olmak üzere iki kısma ayrılır. Kavli örf, bazı lafız ve terkiplerin muayyen bir anlamda nesilden nesile aktarılması sonucu mutlak biçimde söylenince bir karine veya aklı alaka olmaksızın ilk anda o anlamın zihinde canlanmasına denir.³⁰ Fıkıh kitaplarının birçoğunda kavli örfü açıklamak üzere dâbbe örneği verilir. “Dâbbe” kelimesi lügavî açıdan yerde hareket eden her türlü canlıyı ifade etmesine rağmen örfî kullanım ile bu kelime at, eşek gibi bazı canlılara hasredilmiştir. Kavli örfün etkisiyle “dâbbe” kelimesi kullanıldığında artık ilk sözlük anlamı değil doğrudan örfî anlamı akla gelir. Amelî örf ise toplumun belirli biçimde davranmayı âdet haline getirmiş olmasına denir. Sözlü icap ve kabul olmaksızın fiilî mübadele ile satım sözleşmesinin geçerli sayılması amelî örfe örnek teşkil eder.³¹ Mahiyeti açısından örf, ilk dönem klasik kaynakların bazılarında “fiilde âdet” ve “isti'mâlde âdet” olmak üzere iki kısma ayrılır. Yapılan tanımlar ve verilen örnekler incelendiğinde fiilde âdetin (âdetün fî'l-fiil) amelî örfe, isti'mâlde âdetin (âdetün fî'l-isti'mâl) ise kavli örfe tekabül ettiği görülür.³²

²⁸ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 69.

²⁹ Koca, *Tahsîs*, 253.

³⁰ Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 381.

³¹ Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 382.

³² Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 245; Ebû Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed fî usulî'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah (Şam: Institut Français de Damas, 1964), 1/301; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 245.

2. Bir Muhassıs Olarak Örf

Tahsıs, âm bir lafzın kapsamındaki fertlerden bir kısmıyla sınırlandırılmasıdır. Nüzul sırasında nassın lafzına veya mefhumuna muhalif olan örfün hiçbir şekilde nassı tahsıs etme yetkisinin olmadığı konusunda ulema ittifak etmiştir.³³ Ancak nassın lafzına ve mefhumuna aykırı olmayıp nassın nüzülü sırasında cereyan eden örfün, âm nassı tahsıs edip etmeyeceği konusunda farklı görüşler vardır. Örfün kavli veya amelî olması açısından muhtelif hükümlere ulaşan usulcüler, kavli çeşidinin nas karşısında etkili olduğu ve âm lafzın kapsamını daralttığına dair ittifak etmelerine karşın, amelî olan çeşidinin nas karşısında tahsıs yetkisini tartışmışlardır.³⁴ Kavli örfün nassın kapsamını daraltacağına dair ittifakın en önemli nedeni, kelimenin lügat manasından uzaklaşıp örfî manasına mutlak anlamda intikal etmiş olmasıdır. Üsmendî'nin de ifade ettiği gibi asl-ı lügatte kelime istiğrâk için konulmakla birlikte insanların mezkûr kelimeyi belli manalarda kullanmaları anlamına gelen isti'mâldeki âdet (kavli örf), dâbbe örneğinde açıkça anlaşılır.³⁵

Nassın kavli örf doğrultusunda anlaşılmasının nedeni dâbbe örneğinde görüldüğü üzere kelimenin anlam daralmasına uğramasıdır. Bu nedenle "dâbbe" kelimesi sözlükte ilk konulduğu anlam ile alındığında nassın anlamına müdahale edilmiş olur. Çünkü örfî kullanım ile kelime artık lügat manasından uzaklaşmış ve örfî anlamı ile bilinir olmuştur. Bu nedenle aslında kavli örfte tam anlamıyla bir nassı tahsisten bahsetmek doğru değildir. Zira Basrî (ö. 436/1044) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi bazı ulemanın da ifade ettiği üzere kavli örf, gerçekte nassı değil dili tahsıs eder.³⁶ Her iki âlime göre "dâbbe" kelimesinin bütün canlıları ifade etmesine rağmen kavli örf sonucu sadece at veya eşiği kapsayacak şekilde sınırlı bir anlama kayması, nassın değil sözlük anlamın tahsıs edilmesidir. Çünkü mutlak anlamda zikredilen "dâbbe" kelimesinden vazedilen anlam yerine örfî anlamının anlaşılması dilsel bir değişimdir. Dolayısıyla Şârî, dâbbe etini yasakladığında bu yasaktan bütün canlı etleri değil sadece maruf hayvanların etinin anlaşılması zorunlu hale gelir.³⁷

³³ Ata Musa, "Tahsısu'l-umûm bi'l-örf", 138.

³⁴ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 125; Abdülâlî Muhammed b. Nizameddin Muhammed Sehalevi el-Ensârî el-Leknevî, *Fevatihü'r-rahamut bi-şerhi Müsellemi's-sübut*, tsh. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 1/358; Basrî, *el-Mu'temed*, 1/301.

³⁵ Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 245.

³⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/301; Ebû Hamid Huccetüislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstesfa min ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız (Cidde: eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, t.y.), 3/329.

³⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/301; Gazzâlî, *el-Müstesfa*, 3/329.

Kavlî örfün dili mi yoksa nassı mı tahsîs ettiği ihtilafı bir kenara bırakıldığında daha önce ifade edildiği üzere fukahâ kavli örfün tahsîs yetkisini ittifakla kabul eder. Amelî örfе dair olumsuz tavra karşın kavli örfün ittifakla kabul edilmesi kavli örfün amelî örften ayrı tutulduğunu gösterir. Nitekim kavli örf ile amelî örf arasında ayırım yapan Gazzâlî, bunun gerekçesini “dâbbe” ile “yemek/أكل” kelimesi üzerinden anlatır. Gazzâlî’ye göre “dâbbe” kelimesi mutlak anlamda zikredildiğinde ihtilafa sebebiyet vermeden doğrudan dört ayaklı hayvanlar anlaşılmasına rağmen, “bir şey yemek” cümlesi söylendiğinde taşların yenmesi gibi toplumda maruf olmayan şeylerin de anlaşılması mümkündür. Bu nedenle mefhumun anlaşılması açısından kavli örf ile amelî örf arasında farkın olduğu açıkça anlaşılmaktadır.³⁸

Âmidî’nin yaptığı açıklamalardan da anlaşıldığı üzere kavli örf ile amelî örf arasındaki en temel fark, kavli örf söz konusu olduğunda kelimeye bir anlam kaymasının yaşanmış olması ve herhangi bir karineye başvurmaksızın doğrudan örfî anlamın zihne gelmesidir. Örneğin “dâbbe” kelimesi herhangi bir karine olmadan ilk vazedilen anlam yerine at, eşek gibi dört ayaklı hayvanları ifade eder. Amelî örfte ise kelimenin vazedildiği anlam devam etmekle birlikte kastedilen anlam toplumun örfüne ve kullanılan bağlama göre değişir. Bu nedenle burada nasların nazil olduğu dönemdeki amelî örfün, bütün insanları bağlayıcı nitelikte nassın tahsîsine neden olup olmadığı sorusu karşımıza çıkar. Bu sorunun cevaplanması örfün nas karşısındaki konumunu da belirleyeceğinden oldukça kritiktir. Nitekim bu durumda örfün hiyerarşik düzlemde daha alt sırada olmasına rağmen nas karşısında etkili olup olmayacağı gündeme gelir. Ayrıca bu durumda da nasların evrenselliği ve zaman ve mekâna göre mefhumunun değişip değişmeyeceği sorusu sorulmalıdır. Amelî örf ile tahsîs şeklinde formüle edebileceğimiz bu problem, iki temel görüş üzerinden ele alınacaktır. Birincisi, amelî örfün tahsîsini açıkça reddedenler, ikincisi ise kabul edenlerdir.

2.1 Amelî Örfün Tahsîsini Reddedenler

Amelî örfün tahsîsini konusuna olumsuz yaklaşan âlimlerin başında Şâfiîler gelir. İmam Şâfiî (ö. 820/204) *er-Risâle* adlı usûl eserinde amelî örfün tahsîs değeri hakkında açıkça bir değerlendirme yapmazken bu mesele ile ilgili en erken değerlendirmeler Hatîb el-Bağdâdî’de (ö. 463/1071) görülür.³⁹ Daha sonraları Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö.1083/476) ve Sem’ânî (ö. 1096/489) ise Hatîb

³⁸ Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, 3/329; Ebû’l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Salim el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk Abdurrezzak Afîfî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslamiyye, 1986), 2/334.

³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Kitabü’l-Fakih ve’l-mütefakkih*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Riyad: Dâru İbni’l-Cevzi, 1996), 1/311.

el-Bağdâdî ile benzer açıklamalarda bulunur. Mevzuya tahsîs bölümünde yer veren Bağdâdî ve Şîrâzî amelî örf ve âdet ile umumun tahsîs edilemeyeceğini savunurlar. Her iki âlime göre de örfün tahsîs yetkisinin olmamasının nedeni, şeriatın âdet üzerine bina edilmeyip aksine âdetin şeriat üzerine inşa edilmesidir.⁴⁰ Bağdâdî ve Şîrâzî ile hemen hemen aynı cümlelere yer veren Sem'ânî ise, menfi bir başlık ile konuya giriş yapmamış olsa da amelî örfün tahsîs değerinin bulunmadığını açıkça ifade eder.⁴¹ Bağdâdî, Şîrâzî ve daha sonraları Sem'ânî'nin meseleyi doğrudan tahsîs bahsinde ele alarak amelî örfün tahsîs değerinin bulunmadığını net bir şekilde bildirmeleri kanaatimizce üzerinde durulması gereken bir noktadır. Nitekim bu durum mütekaddimin döneminden itibaren Şâfiî mezhebinde amelî örfün tahsîsine açık ve net bir şekilde karşı çıktığını gösterir. Mezkûr ulemanın görüşlerini temellendirirken yer verdikleri delil de ayrıca önemlidir. Her üç âlim de örfün deliller hiyerarşisindeki konumuna vurgu yaparlar. Ayrıca bu üç eserin herhangi bir ihtilaftan bahsetmemeleri de dikkat çeken önemli bir husustur. Özellikle önceleri Hanefî mezhebine müntesip olup daha sonra Şâfiî mezhebine geçen Sem'ânî'nin Hanefîlerin bu konuda farklı düşündüğünden bahsetmemesi üzerinde durulması gereken bir noktadır.

Hicrî beşinci yüzyılın önemli Şâfiî âlimlerinden olan Cüveynî (ö. 478/1085) İmam Şâfiî'ye göre muhatapların örfünün Şâri'in lafzını tahsîs etme yetkisi bulunmazken Ebû Hanîfe'nin aksini düşündüğünü aktarır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Ebû Hanîfe'ye bu görüşü açıkça nispet eden ilk kişi Cüveynî'dir. Ebû Hanîfe'nin ashabından bazılarının, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "taâmın taâm ile satışını yasakladığını" ifade eden hadisteki "taâm" lafzını, örfün buğday olarak anlamasından dolayı buğdaya hasrettiklerini aktaran Cüveynî, Hanefîlerin amelî örfü verdikleri bu önemi eleştirir. İnsanların örflerinin dilin vaz'ını ve ibarelerin iktizalarını değiştirmedeğini savunan Cüveynî, Hz. Peygamber (s.a.v.) Arap-Acem bütün insanlara gönderilmişken bazı insanların örfünün bütün insanlar için bağlayıcı kılınmasına karşı çıkar. Ona göre böyle bir durumda insanların örfleri yerine lafzın iktizası olan manayı esas almak gerekir.⁴² Cüveynî'nin, usûl eserinde zikrettiği mezkûr görüşünü fûrû fıkhıta da sürdürdüğü Zerkeşî'nin (ö. 1392/794) yaptığı nakillerden açıkça anlaşılır. Cüveynî'ye göre insanlar zekât konusunda, "Beş deve için bir koyun

⁴⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma'*, thk. Abdülmeccid Türki (Beyrut, Dârü'l-Garbî'l-İslâmî, 1988), 1/391; Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, 1/311.

⁴¹ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: yy., ty), 193.

⁴² İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûl'l-fikh*, thk. Abdulazim ed-Dîb (Kahire: Dârü'l-Ensar, 1980), 1/446.

zekât vardır” hadisinden hareketle belde halkının koyunu ile başka koyunlar arasında muhayyer bırakılmasının sebebi amelî örf ile tahsîs yapılmamasıdır. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) “beş deve için bir koyun zekât vardır” diyerek genel bir isim olan koyun kelimesini kullanmıştır. Bu örnekten sonra Cüveynî meseleyi biraz daha ileri boyuta taşıyarak usûlcülerden muhakkik olanların Şâri’in lafzının amelî örf ile tahsîs edilemeyeceğini savunduğunu aktarır.⁴³ Cüveynî’nin söyledikleri dikkatle analiz edildiğinde onun amelî örf ile tahsîse karşı çıkmasının nedeninin örfün hiyerarşik konumundan öte İslâm’ın evrensellik ilkesine dayandığı görülür. Usûl eserinde açıkça ifade ettiği gibi, Cüveynî’ye göre amelî örfe tahsîs yetkisinin verilmemesinin en önemli müsebbibi, İslâm’ın bütün insanlara gönderilmiş olması ve Hz. Peygamber’in herkese hitap etmesidir. İnsanların kendileri için gönderilen dini anlamaları gerektiği ve ilahi emri anlayabildikleri ölçüde sorumlu oldukları müsellemler bir husus olmakla birlikte Şâri’in Arap-Acem bütün insanları muhatap aldığı da üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.

Cüveynî gibi mevzuya olumsuz yaklaşan Gazzâlî, bu problemi bir örnek üzerinden açıklar. Gazzâlî’ye göre “yemek” dendiğinde sadece belli bir tür yemeğin örfen anlaşıldığı bir topluluğa Hz. Peygamber (s.a.v.) “Size yeme içmeyi haram kıldım” dediğinde bu yasak maruf olan ve olmayan her türlü yemek çeşidini kapsar. Örneğin Gazzâlî’ye göre bu yasak balık ve kuş eti gibi halkın örfen yemediği şeyleri veya bevlîni içilmesi, toprağın yenmesi, taşların yutulması gibi hiçbir örfte yer almayan şeyleri bile içine alır. Zira burada hüccet olan şey, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözüdür. Bu nedenle ona göre umum bir şekilde vazedilen bu sözün, sadece amelî örf ile maruf şeylere hasredilmesi doğru değildir.⁴⁴ Amelî örfün nass karşısında söz sahibi olmamasına karşın, insanların sözlerinin anlaşılmasında etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Bu ikilemi fark eden Gazzâlî çözümü insanların sözleri ile ilahi söz arasında ayırım yapmakta bulur. Gazzâlî’ye göre amelî örf, nassı tahsîs etmede yetkili olmamakla birlikte insanların sözlerini açıklamada etkilidir. Örneğin sofrada oturan bir kimse su istediğinde bundan tatlı ve soğuk su istediği örf sayesinde anlaşılır.⁴⁵ Ancak konu nasların açıklanmasına geldiğinde örf, nassın ifade ettiği anlamı daraltacak bir güce sahip değildir.

⁴³ Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî, *Bahrü'l-muhîttü fi usûli'l-fıkhi*, göz. geç. Ömer Süleyman Eşkar, haz. Abdülkadir Abdullah Anı (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1992), 3/393.

⁴⁴ Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, 3/329.

⁴⁵ Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, 3/329.

Kavlî örfün aksine amelî örfün nassın kapsamını daraltamayacağını savunan Gazzâlî'nin ilahi söz ile insanların sözleri arasında yaptığı bu ayrım ilginçtir. Usûl kitabının diğer fasıllarında bu minvalde ayrım yapmamasına rağmen Gazzâlî'nin burada böyle bir ayrımın varlığından bahsetmesi fûrû fıkhın etkisi ile olmalıdır. Zira zekât, yemin, köle azadı gibi birçok bahiste örf belirleyicidir. Nitekim daha önce verdiğimiz amelî örf ile Hz. Peygamber (s.a.v.)'in emrinin sınırlandırılmayacağı sözüne karşın Gazzâlî, *el-Vasît* adlı eserinde “kelle yemem” diye yemin eden bir kimsenin kastının amelî örf ile sınırlandırılacağı ve balık başı veya kuşun başını yemekle yemininin bozulmayacağını bildirir.⁴⁶

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise daha önceki Şâfiî âlimlerinin aksine amelî örf ile tahsîs konusunu “muhasıs olduğu sanılan ancak gerçekte muhasıs olmayanlar” başlığı altında yer verir. Râzî'nin konu için böyle bir başlık seçmesi kanaatimizce önemlidir. Zira Râzî'nin yaşadığı dönemde Hanefî mezhebinde amelî örfün muhasıs olduğu düşüncesi kısmen de olsa yaygınlaşmıştır.⁴⁷ Şîrâzî, Bağdadî ve Sem'ânî'nin konuyu doğrudan “örfün muhasıs olmayacağı” şeklinde başlıklandırmaları ve eserlerinde herhangi bir ihtilaftan bahsetmemelerine rağmen Râzî'nin “muhasıs olduğu sanılan ancak gerçekte muhasıs olmayanlar” başlığında örf ile tahsîs konusuna yer vermesi ve öncelikle ulema arasındaki ihtilaftan bahsetmesi bu değişimin açık bir göstergesidir. Ayrıca Râzî amelî örf ile tahsîs meselesine özgün bir şekilde yaklaşır. Râzî nassın anlaşılmasında amelî örfün etkili olduğunu kabul etmekle birlikte tahsîs yetkisini örf yerine sünnete verir. Râzî'ye göre âdet ile tahsîs konusunda ihtilafa düşen ulema aslında meseleyi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde amelî örf ile tahsîs ve Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrası amelî örf ile tahsîs olmak üzere iki ayrı kısımda ele almalıdır. Her iki durumu tek tek inceleyen Râzî'ye göre Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde amelî örf ile tahsîs kabul edilse bile bu durumda muhasıs örf yerine sünnet olmalıdır. Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra ümmetin icmâsı ile amelî örfün tahsîsi durumunda da muhasıs, örf yerine ümmetin icmâsıdır.⁴⁸ Râzî'nin ifade ettiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki amelî bir örfün nassın kapsamını tahsîs edeceğini kabul etmekle birlikte muhasısın örf yerine sünnet olduğunu

⁴⁶ Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, thk. Muhammed Muhammed Tamir (Kahire: Dârü's-Selam, 1997), 7/234.

⁴⁷ Örneğin ilk dönem Hanefî âlimlerinin meseleyi “hakikat-mecaz” başlığında ele almalarına rağmen Râzî'den önce yaşamış olan Üsmendî, *Bezlü'n-nazar* adlı eserinde “Tahsîs” başlığı altında ele almaktadır. Yine Râzî ile yakın dönemlerde yaşamış olan İbnü's-Sââtî, *Bedü'n-Nizâm* adlı eserinde açık ve net bir şekilde Hanefîlerin amelî örfün nassı tahsîs ettiği görüşünde olduklarını ifade etmektedir. Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 245; İbnü's-Sââtî, *Bedü'n-nizâm*, 477.

⁴⁸ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usulî'l-fıkh*, thk. Taha Câbir el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 3/131-132.

söyleyen Kâdı Beyzâvî (ö. 1286/685) ve Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 1370/771) gibi başka Şâfiî âlimler de vardır. Her iki âlime göre de Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki amelî örf veya daha sonraki amelî örf düşünüldüğünde de muhassıs örf değil, Hz. Peygamberin ikrarı veya ümmetin icmâdır.⁴⁹ Görüldüğü gibi Râzî, Beyzâvî ve Tâcüddîn es-Sübkî, örf ile tahsis meselesine daha önceki yaklaşımlardan farklı bir açılım getirir. Amelî örfün muhassıs olamayacağı konusunda diğer Şâfiî âlimlere katılmakla birlikte bu âlimlere göre örf nassın anlaşılmasında etkili bir rol oynamakta ancak tahsis yetkisi örfte değil icmâ veya Hz. Peygamber'in takriri gibi daha güçlü bir delilde bulunmaktadır.

Râzî'den yaklaşık çeyrek asır sonra vefat eden Seyfüddîn el-Âmidî (ö. 1233/631) ise amelî örf ile tahsis meselesini bir örnek üzerinden ele alarak, insanların belli yemekleri yemeyi âdet edindiği bir durumda Şâri'in yemek yemeği yasaklamasının kapsamını sorgular. Âmidî'ye göre Ebû Hanîfe gibi bazı istisnalar dışında ulemanın çoğunluğu bu lafzın umum üzere olduğunu, mutat olan veya olmayan her türlü yiyeceği kapsadığı konusunda ittifak ettiklerini nakleder. Zira Âmidî'ye göre âdet, sadece mutat olanı haram kılıp diğerlerini dışarıda bırakacak bir güce sahip değildir.⁵⁰

Son olarak, hem Şâfiî mezhebinin görüşlerini hem de diğer mezheplerin görüşlerini özet bir şekilde sunan Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 1392/794)'nin bu konu hakkında değerlendirmelerine bakmakta yarar vardır. Râzî gibi konuyu "umumu tahsis ettiği sanılan hususlar" başlığı altında ele alan Zerkeşî, öncelikle Şîrâzî, Sem'ânî ve daha başka birçok Şâfiî âlime göre amelî örfün nassı tahsis edemeyeceğini belirtir. Bu konuda Ebû Hanîfe'nin muhalefet ettiğini zikreden Zerkeşî, Ebû Hanîfe'nin örfü muhassıslardan saydığını, zira onun Hicaz bölgesinin örfüne dayanarak taâm lafzını sadece buğdaya hamlettiğini kaydetmiştir.⁵¹ Fürû fıkıhta örfün öneminin farkında olan Zerkeşî, usûldeki amelî örf ile tahsis tartışmasının fürû fıkıhla özellikle de yeminler bahsiyle doğrudan irtibatının bulunduğunu belirterek insanların yeminlerinde kast ettikleri şeylerin açıklığa kavuşması veya hangi durumlarda yeminlerinin bozulacağı konusunda örfün etkisini sorgular. Zerkeşî yemin bahislerinde "Yumurta veya kelle yemeyeceğim" şeklinde yemin eden bir kimsenin ancak örfen maruf olan yumurta ve kelleyi yemekle yemininin bozulacağını kabul edildiği bu nedenle de amelî örfün âm lafzı tahsis edeceğinin anlaşılması gerektiğini savunan

⁴⁹ Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Minhacü'l-vüsûl ila il-mi'l-usûl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1951), 59.

⁵⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/310.

⁵¹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/391-392.

kişiyi Ebû Bekir es-Sayrafi'nin (ö. 941/330) diliyle cevap verir.⁵² Ebû Bekir es-Sayrafi'ye göre bu durumda itibar edilecek husus, insanların örfünden ziyade dilin umumi oluşudur. Hitap, Arap dilinin asli haline göre gelmiştir. Amelî örf ile tahsîs kabul edildiğinde hitabı dilin kapsadığı şeylerden bazısına hasretmek gerekir. Ancak kelamda asıl olan onun umum üzere olmasıdır. Ayrıca Şâri'in lafzında sadece maruf olan şeyi kastedip etmediği kesin olarak bilinmez. Bu nedenle lafzın tahsîsini gösteren açık bir delil olmadıkça hükmün, ismin bütün fertlerine delalet etmesi gerekir. Şâri'in sözlerinden farklı olarak insanlar söz konusu olduğunda ise örneğin alışveriş veya diğer işlerindeki konuşmalarında esas alınan husus, amelî örfün gösterdiği'dir. Zira burada karineler ile kişinin kastının kesin olarak anlaşılması mümkündür. Örneğin alışveriş akdinde söz konusu olan paranın o beldenin parası olduğu açıktır.⁵³

Şâfiî âlimler gibi amelî örfün muhassis olamayacağını açıkça dile getiren bir diğer mezhep Hanbelî mezhebidir. Hanbelî âlimler, Şâfiîler kadar yoğun bir şekilde konuya değinmemiş olsalar da mezhebin önemli temsilcilerinin bu konu hakkında açık beyanda buldukları görülür. Örneğin önemli Hanbelî âlimlerden İbn Teymiyye (ö. 1328/728) amelî örf ile tahsîsi reddeden âlimlerin başında gelir. İbn Teymiyye'ye göre Hanbelîler açık ve net bir şekilde amelî örf ile âm lafzın tahsîsinin caiz olmadığını savunurlar.⁵⁴

Hanbelî âlimlerden İbn Receb (ö. 1393/795) ise âm lafzın örf ile tahsîsini öncelikle iki kısma ayırır. Birinci kısma örfî hakikat haline gelmiş lafızları örnek olarak gösteren İbn Receb, bu durumda umumun kavî örf ile tahsîs edileceği konusunda ittifak bulunduğunu aktarır. İkinci kısımda ise amelî örf ile tahsîs meselesine değinerek, bu meseleyi "kelle yemem" örneği ile açıklar. İbn Receb'in naklettiği üzere Kâdî Ebû Yalâ (ö. 1066/458)'ya göre "kelle yemem" diye yemin eden bir kimsenin ister kuş ister balık kellesi olsun "kelle" kelimesinin kullanıldığı herhangi bir şeyi yemesi ile yemini bozulur. Bu nedenle Kâdî Ebû Yalâ, örfün âm lafzı tahsîs etmesinin söz konusu olmadığı görüşünü benimser. İbnü'z-Zâğûnî ise el-İknâ'ı adı eserinde bu konuda Hanbelî mezhebinde iki rivayet bulunduğunu aktararak bir rivayete göre yeminin

⁵² Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/392.

⁵³ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/392. Usul eserinde amelî örf ile tahsîs konusuna yer vermemekle birlikte fûrû eserinde yeminler meselesinde konuyu ele alan İmam Şâfiî, yeminlerde önemli olanın niyet olduğunu vurgulamaktadır. Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbas Şâfiî, *Kitâbü'l-ümm*, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalip (yy.: Dâru'l-Vefâ, 2001), 8/180.

⁵⁴ Ebû'l-Berekat Mecdüddin Abdüsselam b. Abdullah İbn Teymiyye, *el-Müsevvede fi usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Matbaatü'l-Medeni, 1964), 123.

bozulacağını diğer bir rivayete göre ise bozulmayacağını söylemekte ve birinci görüşü Hırakî'ye (ö. 946/334) dayandırmaktadır.⁵⁵

Şâfiî ve Hanbelî âlimler gibi amelî örf ile tahsîse Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Karâfî (ö. 1285/684) ve Sicilyalı âlim Muhammed b. Ali el-Mâzerî (ö. 1141/536) gibi önemli bazı Mâlikî âlimler de karşı çıkar. Buna rağmen daha önce de ifade edildiği üzere modern dönem eserlerinde Mâlikîler, amelî örf ile tahsîsi kabul edenler arasında sayılır. Bu durum, Mâlikî âlimler tarafından muhtelif anlamlara gelebilecek olan ifadelerin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Amelî örf ile tahsîs konusunda bakılabilecek en erken Mâlikî usûl eseri, Bâkılânî (ö. 403/1013)'nin *et-Takrîb* adlı eseridir. Ancak bu eserde Bâkılânî amelî örfün tahsîs değeri konusunda açıkça herhangi bir değerlendirmede bulunmaz. Bu nedenle Mâlikî âlimlerin görüşlerine ulaşabileceğimiz eserler dahasonraki dönemlere dayanır. Mâlikîlerin amelî örf ile tahsîsi savunduklarına dair iddiaları çürüten önemli isimlerin başında Mâzerî gelir. Amelî örfün tahsîs yetkisinin bulunmadığını savunan Mâzerî, Mâlikî mezhebinde tartışılan “köpeğin kabı yalaması” meselesini örnek olarak getirir. Mâzerî'ye göre bu meselede kabın içerisinde suyun bulunup bulunmamasına bakılmaksızın necis olarak kabul edilmesi Mâlikîlerin amelî örf ile tahsîsi kabul etmediklerinin delilidir. Çünkü kabın içerisinde suyun bulunmuş olması örfen yaygın olsa da hadisin genel bir ifade ile kurulmasından dolayı Mâlikî mezhebi hükmü âm üzere bina etmiştir. Diğer mezheplerin görüşüne de kısaca değinen Mâzerî, Şâfiîlere göre amelî örfün âmî tahsîs etmemesine karşın Ebû Hanîfe'ye göre tahsîs ettiğini aktarır.⁵⁶ Mâzerî'nin diğer mezheplerin görüşlerine yer verirken Cüveynî gibi Ebû Hanîfe'nin amelî örf ile tahsîsi kabul ettiğini açıkça zikretmesi ilginçtir. Çünkü Ebû Hanîfe'den yapılan bu alıntı o dönemdeki Hanefî âlimlerin eserlerinde görülmez. İleride ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, özellikle son dönem Hanefî âlimlerin eserlerinde de Ebû Hanîfe'nin mezkûr sözüne herhangi bir referansın bulunmaması Cüveynî ve Mâzerî'nin bu naklini şüpheli kılar.

Amelî örf ile tahsîs konusunda önemli açıklamalarda bulunan Mâlikî âlimlerin başında ise Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Karâfî (ö. 1285/684) gelir. Karâfî, özellikle *Nefâis* adlı eserinde örf ile tahsîs konusunda çarpıcı açıklamalarda bulunur. Öncelikle örfü, amelî ve kavli olmak üzere ikiye ayıran Karâfî, kavli âdetlerin tahsîs ve takyid etme yetkilerinin olduğunu amelî

⁵⁵ Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *el-Kavaid fi'l-fıkhi'l-İslâmî* (Dâr-ru'l-fıkr, t.y), 274-76.

⁵⁶ Zerkeşî, *Bahru'l-muhît*, 3/394; Karâfî, *Nefâis*, 5/2146.

âdetlerin ise böyle bir etkilerinin olmadığını söyler. Karâfî'ye göre “dâbbe” ve “ğâit” kelimelerinde görüldüğü üzere bu kelimeler örfî anlamları dışında başka bir anlamı artık ifade etmezler. Konunun daha iyi anlaşılması için amelî örfü bir örnekle anlatan Karâfî, “elbise giymem” diye yemin eden bir kimsenin örfen giyilen ipek elbise yerine pamuk elbise giydiğinde de yeminin bozulacağını söyler. Aynı şekilde “ekmek yemeyeceğim” diye yemin eden bir kimsenin örfen buğday ekmeğinin yaygın olmasına rağmen arpa ekmeği yemesiyle de yeminin bozulmuş olacağını aktarır. Karâfî'ye göre kavî örf ile amelî örf arasında böyle bir ayırım yapılmasının nedeni kavî örfte dilsel bir tahsîsin söz konusu olmasıdır. Çünkü kavî örfte anlam ikinci manaya nakledilmiş ve artık ilk anlam nesh edilmiş sayılır. Nâsihin mensûha öncelikli oluşu ise âlimlerin tamamının kabul ettiği bir husustur. Amelî örfte ise anlamın nakledilmesinden söz edilmez ve vaz edilen bütün anlamlar devam eder.⁵⁷

Netice itibarıyla yukarıda zikredilen Şâfiî ve Hanbelî mezhebi âlimleri ile Karâfî gibi Mâlikî âlimlerin söylediklerine bakıldığında çeşitli yaklaşımların benimsenmiş olmasıyla birlikte ittifakla amelî örfün nassı tahsîs yetkisinin bulunmadığı savunulur. Amelî örfün tahsîs yetkisini kabul etmemekle birlikte Gazzâlî gibi örfün lafızların manalarının anlaşılmasında etkili olduğunu savunan ve özellikle yeminler söz konusu olduğunda dikkate alınması gerektiğini bildirenler olduğu gibi Karâfî gibi hiçbir şekilde amelî örfte tahsîs yetkisini vermeyenler de vardır. Amelî örfün tahsîs yetkisini kabul etmeyen ulemanın söylemleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde üç temel yaklaşımın sergilendiği görülmektedir. Bu yaklaşımlardan ilki Kâdî Ebû Yalâ, Karâfî ve Âmidî gibi âlimlerin temsil ettiği ister insan kavli olsun ister naslar söz konusu olsun amelî örfün tahsîs etme yetkisinin hiçbir şekilde söz konusu olmamasıdır. Bu âlimlere göre bir kimse “kelle yemeyeceğim” diye yemin ettiğinde örfte cari olana bakmaksızın herhangi bir kelle yemesi ile yemini bozulur. İkinci yaklaşımı temsil eden Gazzâlî gibi âlimler ise yeminlerde söz konusu olduğu gibi örfün toplumda önemli bir yerinin olduğunu kabul ederek bu problemin çözümünü insan sözü ile ilahi söz arasında bir ayırma gitmekte bulur. Gazzâlî'ye göre gündelik kullanımda örf, lafızların manalarını anlamada etkili olsa da nassı tahsîs etmede herhangi bir etkisi bulunmaz. Râzî, Beyzâvî ve Tâcuddîn es-Sübki gibi âlimlerin de içinde bulunduğu üçüncü yaklaşım ise muhassıs örf dışındaki bir delile atfetmektedir. Bu yaklaşıma göre Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde nas, amelî örf sebebiyle anlam daralmasına uğramakla birlikte muhassıs örf değil Hz. Peygamber'in (s.av) söz, fiil veya ikrarıdır.

⁵⁷ Karâfî, *Nefâis*, 5/2145-2146.

Mezkûr ulemanın farklı yaklaşımları benimsemelerine rağmen netice itibariyle amelî örfün muhassıs olamayacağını savunmaları çeşitli delillere dayanır. Görüşlerini gerekçelendirmek üzere en çok dile getirdikleri deliller ise nassın örften üstün olması ve evrensellik ilkesidir. Örneğin Bağdadî, Şîrâzî ve Sem'ânî gibi Şâfiî âlimlerin usûl eserlerinde örfün deliller hiyerarşisindeki konumundan ötürü "nassı" tahsîs edemeyeceğinin vurgulandığı görülür. Nitekim mezkûr âlimlere göre örfün nassın umumunu tahsîs edememesinin nedeni, nassın örf ve âdetler üzerine hâkim olmasıdır. Ayrıca amelî örfün muhassıs sayılması İslâm'ın evrensellik ilkesine aykırıdır. Nitekim Amîdî'ye göre amelî örfün muhassıs olamamasının nedeni Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Arap-Acem bütün insanlara gönderilmiş olmasıdır. Zira bazı toplumlar iyi şeyleri âdet haline getirdikleri gibi kötü şeyleri de âdet haline getirebilirler.

Görüldüğü gibi, her ne kadar farklı yaklaşımlar ve farklı argümanlar öne sürülse de mezkûr âlimlerin ittifakla üzerinde durduğu husus, örfün muhassıs olamayacağı yönündedir. Nitekim eserlerinde örf ile tahsîs meselesinin incelendiği başlıklar analiz edildiğinde olumsuz tavır açıkça görülür. Örneğin Şerhu'l-Lüma' gibi erken dönem usûl eserlerinde konu "umumu tahsîs etmeyenler" başlığı altında ele alınırken *el-Mahsûl* gibi sonraki dönem eserlerinde ise konuya "tahsîs ettiği sanılan ancak aslında muhassıs olmayanlar" başlığı altında yer verilir. Özellikle belli bir dönemden sonra başlıktaki bu değişim amelî örfün muhassıs olduğuna dair söylemlerin arttığını da gösterir. Yine ilk dönemlerde herhangi bir ihtilafтан söz edilmemesine karşın son dönemlerde konunun doğrudan ihtilaf üzerinden anlatılması da amelî örfün tahsîsi konusunda bazı değişimlerin yaşandığı izlenimini verir.

2.2 Amelî Örfün Tahsîsini Kabul Edenler

Amelî örfün tahsîsine olumlu yaklaştığı söylenen âlimlerin başında Hanefî ve bazı Mâlikî âlimler gelir. Nitekim Cüveynî, İbnü'l-Hümâm, İbnü's-Sââtî ve İbn Âbidîn gibi önemli âlimler Hanefîlerin, Bâcî de Mâlikîlerin amelî örf ile âm nassın tahsîsini kabul ettiğini zikrederler. Özellikle örf üzerine yazdığı meşhur bir risâlesinde İbn Âbidîn'in bu konuda açık ve net ifadeler kullanması daha önce ifade edildiği gibi günümüz araştırmacılarını etkilemiş ve konu ile alakalı yazılan makale, tez, kitap gibi eserlerde bu görüşün yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu konuda en önemli itirazı ise Mâlikî âlimlerden Karâfî, Hanefî âlimlerden de Bâbertî dile getirmiştir. Her iki âlime göre Hanefîler ve Mâlikîler meşhur söylemin aksine amelî örf ile tahsîs kabul etmezler. Bâbertî'ye göre Hanefîlerin amelî örf ile tahsîs reddettiği görüşü yanlış anlaşılardan kaynaklanır. Bâbertî, *er-Rudûd* adlı eserinde öncelikle İbnü'l-Hâcib'in cumhura

göre muhassıs sayılmayan ancak Hanefilerce muhassıs sayılan amelî örfü, bir örnek üzerinden anlatmasını zikreder. Bu örneğe göre “taâmda ribayı haram kıldım” ifadesinin söylendiği toplumda insanların yediği genellikle buğday ise fiili örfe binaen “taâm” ifadesinden sadece buğdayın anlaşılması gerekir. İbnü'l-Hâcib'in metnine yer verdikten sonra Bâbertî, sanılanın aksine Hanefîlere göre örfün âm nassı tahsîs edemeyeceğini kabul ettiklerini belirtir. Hanefîlere nispet edilen âdetin muhassıslığına dair rivayeti zayıf bulan Babertî, Hanefîlerin bu bağlamda söylediklerinin daha çok hakikat ve mecaz ile alakalı olduğunu ve hakikatin örf ile terk edilebileceğini kastettiklerini vurgular.⁵⁸ Nitekim erken dönem usûl eserleri de Bâbertî'nin söylediklerini destekler mahiyettedir. Aşağıda öncelikle Hanefî âlimlerin görüşleri kronolojik bir şekilde sunulacak görüşlerinin netleştirilmesi sağlanacak daha sonra ise Mâlikî âlimlerden amelî örf ile tahsîsi savunan Bâcî'nin görüşlerine yer verilerek mesele bütün boyutları ile ele alınmaya çalışılacaktır.

Daha önce ifade edildiği gibi *el-Fusûl* adlı eserde ne tahsîs ne de mecaz konusunda örf meselesine değinmeyen Cessâs'ın, insanların uygulamalarına “amelü'n-nâs” kavramını kullanarak istihsan başlığı altında yer verdiği görülür.⁵⁹ Cessâs'a göre kıyasın terk edildiği yerlerden bir tanesi de “amelü'n-nâs”ın bulunduğu kısımdır. Ancak Cessâs'ın yaptığı açıklamalara bakıldığında “amelü'n-nâs” kavramından kastın, Hz. Peygamber döneminden itibaren gelen ve sahâbenin, tâbiîn âlimlerinin karşı çıkmadığı uygulamalar olduğu anlaşılır.⁶⁰

Daha sonraki Hanefî âlimlerinden Debûsî, Serahsî ve Pezdevî ise “hakikat ve mecaz” konusunda yer verdikleri amelî örfü, hakikatin kendisiyle terk edildiği beş şeyden biri olarak sıralar. Örneğin Pezdevî'ye göre “kelle yemeyeceğim” diyen birinin yemini, istihsan açısından örfen maruf şeyleri kapsar.⁶¹ Bu açıklamalarından da anlaşıldığı üzere Pezdevî'ye göre örf lafızların anlaşılmasında önemli olsa bile mesele tahsîsten öte hakikat ve mecaz ile alakalıdır. Bir başka deyişle amelî örf ile de anlam tahsîse uğramak yerine lügavî hakikati terk etmekte ve bunun yerine örfî hakikat ile amel etmektedir. Hakikat ve mecaz, lafızların herhangi bir anlam için vaz edilmesinin doğrudan mı yoksa herhangi bir alaka ile mi olduğunu gösterir. Hakikat dilde ilk tayin edilen anlamı ifade ederken, mecaz ise herhangi bir alaka sebebiyle başka bir anlamda kullanılmasına denir. Hakikati de kendi arasında ayırma tabi tutan usûlcüler

⁵⁸ Bâbertî, *er-Rudûd*, 2/271-274.

⁵⁹ Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/248-249.

⁶⁰ Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 375.

⁶¹ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/143-144.

şer'î, örfî ve lügavî olmak üzere üç hakikat türünden bahsederler.⁶² Örfteki kullanımın yaygınlaşması ile ilk anlamın yerine örfî anlamın anlaşılması ilk dönem Hanefî fukahâsının meseleyi ele aldığı bağlam ile doğrudan irtibatlıdır. Ancak daha sonraki usûl eserlerinde konu bu bağlamından çıkarılarak örf ile tahsîs meselesine taşınmıştır.

Hanefî mezhebinde amelî örf ile tahsîs meselesini hakikat ve mecaz yerine tahsîs konusunda ilk olarak ele alan Üsmendî'dir. Üsmendî, "âm lafzın âdetle tahsîsi" başlıklı faslında, umuma ters düşen âdetin "fiilde âdet" ve "isti'mâlde âdet" olmak üzere iki çeşit olduğunu bildirir. Fiilde âdeti iki kısma ayıran Üsmendî, fiilde âdetin ya insanların bazı kanları içmeyi âdet edinmeleri gibi ümmetin istihsanı bulunmadan oluştuğunu veyahut ıstısnâ' akdinde olduğu gibi ümmetin istihsanı ile oluştuğunu söyler. Üsmendî'ye göre bu, iki çeşit arasından nassı tahsîs edebilme yetkisine sahip olan ümmetin istihsanı ile cari olan âdetdir ve bu durumda da muhassısın örf değil de ümmetin icmâ olduğunu söylemek haklı bir itirazdır.⁶³ Görüldüğü gibi Üsmendî her ne kadar ümmetin istihsanı ile oluşmuş âdetin nassın kapsamını değiştirebileceğini düşünse de nass ile tahsîs meselesinde muhassısın icmâ olduğunu söyleyenlere de hak verir.

Hanefî mezhebinde amelî örf ile tahsîs konusunda örfte önemli bir rol veren âlimlerin başında İbnü's-Saâtî gelir. İbnü's-Saâtî *Bedîu'n-nizâm*⁶⁴ adlı eserinde meseleyi tahsîs başlığında yer vererek âdetin muhassıs olduğunu ve âm lafzın âdet ile tahsîs ve takyid edilebileceğini açıkça ifade eder.⁶⁵ Aynı şekilde amelî örf ile tahsîs meselesine değinen Abdülaziz el-Buhârî (ö. 1330/730), Pezdevî'nin hakikat ve mecaz bölümündeki ifadelerini şerh ederken umum ifadelerin örf ile tahsîs edilebileceğini söyler.⁶⁶ Meseleyi "hakikat-mecaz" yerine tahsîs bölümünde işleyen bir başka Hanefî âlim ise Sadrüşşerîa (ö. 1346/747)'dir. *et-Tavdîh* adlı eserinde "müstakil delillerle tahsîs" başlığı altında örf ile tahsîs meselesine değinen Sadrüşşeria, İbnü's-Saâtî gibi örf ile tahsîs meselesine ilk dönem Hanefî fukahâsının hakikat-mecaz kısmında verdiği "kelle yeme" örneği ile açıklık getirir.⁶⁷ Sadrüşşerîa'nın görüşlerini *et-Telvîh* adlı eserinde şerh eden Teftâzânî (ö. 792/1390) de aynı şekilde "kelle" örneği üzerinden

⁶² Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 127-128.

⁶³ Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 245.

⁶⁴ İbnü's-Sââtî, *Bedîu'n-nizâm*, 477.

⁶⁵ İbnü's-Sââtî, *Bedîu'n-nizâm*, 477.

⁶⁶ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/145.

⁶⁷ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/100.

gider.⁶⁸ Mergînânî ise “et yemeyeceğim” diye yemin eden bir kimsenin domuz eti ve insan eti yemesi ile yeminin bozulacağını bildirmektedir. Çünkü bunların yenilmesi haram olmakla birlikte et kelimesi hakikî anlamda bunlar için de geçerlidir.⁶⁹

Amelî örfün tahsîsi konusunda Hanefî âlimlerin olumlu yaklaştığını ifade eden en önemli kaynaklar ise İbnü'l-Hümâm ve sonraki dönem âlimlerin eserleridir. Nitekim İbn Emîr Hâc (ö. 1474/879), Bihârî (ö. 1707/1119), Bahrülulûm Leknevî (ö. 1810/1225) ve İbn Âbidîn gibi son dönem Hanefî âlimleri, meseleyi tahsîs konusunda ele alır ve amelî örfün muhassıs olduğunu açık ve net bir şekilde bildirirler.⁷⁰ İbnü'l-Hümâm'a göre de amelî örf Şâfiîlerin aksine Hanefî mezhebinde muhassıstır. Bu nedenle Şâri' “taâmı haram kıldım” dediğinde insanların amelî örfü ne ise o anlaşılmalıdır. Kavli örf konusunda ise dâbbe ve dirhem örneğinde olduğu gibi tahsîs edeceği konusunda ittifak vardır. Hanefîlere göre “bana et satın al” dediğinde de amelî örfte maruf olan şeyin mesela küçükbaş hayvanların etinin anlaşılacağı konusunda da ittifak vardır.⁷¹

Hanefî mezhebinde amelî örfün tahsîsine dair en ayrıntılı değerlendirme örf üzerine müstakil bir risale yazan İbn Âbidîn'de görülür. İbn Âbidîn örfün şer'î naslar karşısındaki durumunu örfün nassla her yönden veya bazı yönlerden çatışması şeklinde iki kısma ayırır. İbn Âbidîn'e göre, içki içmek gibi şer'î delil ile her yönden çatışan örf ve âdetin hiçbir şekilde dikkate alınmayacağı açık bir husustur. Örfün şer'î delil ile bazı yönlerden çatıştığı durumu da aynı şekilde ikiye ayıran İbn Âbidîn, bu durumda örf, hâs ise dikkate alınmayacağı, âm olduğunda ise nassı tahsîs etmede veya kıyasın terk edilmesinde dikkate alınacağını belirtir. İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinde geçen “nassla tayin edilmiş hususlarda örfe itibar edilmez” ile *el-Fetâva'z-Zahiriyye*'nin namaz bahsinde “nassa muhalif teamüle itibar olunmaz” ifadelerinin örfün muhassıs oluşu ile çeliştiğini belirten İbn Âbidîn, bu çelişkiyi çözmek adına sadece âm olan örfün nassı tahsîs edebileceğini söyler. İbnü'l-Hümâm'ın *et-Tahrir* adlı eserine atıfta bulunarak amelî örf ile nassın tahsîsinin caiz olduğunu ifade eden İbn Âbidîn, buna örnek olarak da ıstısnâ' akdini ve hamama girerken yapılan sözleşmeyi zikreder. İbn Âbidîn'e göre kişinin yanında olmayan şeyi satmasının hadisle yasaklanmasına rağmen ıstısnâ' akdinin örfen yaygınlık kazanmasıyla caiz görülmesi gibi hamama girerken yapılan sözleşmede

⁶⁸ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/100.

⁶⁹ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/368.

⁷⁰ İbn Emîr Hâc, *et-Takrir ve't-tahbir*, 1/340; Bihârî, *Müsellemü's-sübût*, 1/ 271-72; Leknevî, *Fevâti-hü'r-rahamût*, 1/358; İbn Âbidîn, “Neşru'l-arf”, 114-116.

⁷¹ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrir*, 125.

kullanılan su miktarı belli olmamasına rağmen örfen caiz kabul edilir.⁷² İbn Âbidîn amelî örf ile tahsîs meselesinde yaptığı açıklamalar analiz edildiğinde bazı problemler noktalar dikkat çeker. Öncelikle İbn Âbidîn'in amelî örf ile tahsîs örnek olarak verdiği ıstısnâ' akdi ve hamama girme durumları incelendiğinde her iki örneğin de amelî örf ile tahsîs doğrudan delil olması ihtilaflıdır. Zira Hanefî mezhebinde bazı âlimler ıstısnâ' akdini icmâ ile hamama girmeyi ise zaruret ile temellendirir. Örneğin amelü'n-nâsa örnek olarak ıstısnâ' akdini zikreden Cessâs, bu akdin geçerli olmasının nedenini icmâyâ dayandırır.⁷³ Ayrıca İbn Âbidîn meseleyi daha önce tartışılan bağlamın dışına taşımıştır. Her ne kadar Râzî gibi bazı Şâfiî âlimlerin teşri vaktinden sonra oluşan amelî örfü ele aldıkları görülse de genel olarak Hanefîlerin meseleyi teşri vaktindeki amelî örf çerçevesinde tartıştıkları görülür. Ancak İbn Âbidîn mezkûr risalesinde hem teşri vaktindeki amelî örfü hem de teşri vaktinden sonra oluşan âmeli örfü kapsayacak şekilde meseleyi vaz eder.

Son olarak, az sayıda da olsa amelî örf ile nassın tahsîsini kabul eden Mâlikî âlimlere de kısaca değinmekte fayda vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bâcî (ö. 1081/474), amelî örf ile âm lafzın tahsîs edilebileceğini söyleyen en önemli Mâlikî âlimidir. İbn Huveyz el-Mendâd'ın da bu şekilde düşündüğünü nakleden Bâcî, lafzın muhatabın örfüne göre hamledilmesi gerektiğini savunur.⁷⁴ Daha önce ifade edildiği gibi Mâzerî ve Karâfî'nin Mâlikîlerin amelî örfün nassı tahsîsi ettiğine dair herhangi bir görüşü savunmadıklarını belirtmelerine rağmen modern dönem çalışmalarında aksi düşüncenin yer almasının Bâcî'nin etkisiyle olması muhtemeldir. Zira Hanefîler ile birlikte Mâlikîlerin de amelî örf ile umumun tahsîsini kabul ettiğini söyleyenlerin genellikle referans noktası Bâcî'dir. Diğer Mâlikî âlimlerin eserleri incelendiğinde ise bazılarının bu konuya yer vermediği, Karâfî gibi bazı âlimlerin ise amelî örf ile tahsîs açık bir şekilde reddettikleri görülür.

Sonuç

İlk olarak Cessâs tarafından tanımlanan örfe, usûl eserlerinde çok fazla değinilmemekle birlikte fûrû eserlerinde sıkça atıf yapılmaktadır. Ulemanın üzerinde titizlikle durduğu örf ile tahsîs meselesi ise hem fûrû hem de usûl eserlerinde geçmektedir. İçki içmenin örf haline getirilmesi gibi naslara tamamen aykırı olan fasit bir örfün hiçbir şekilde dikkate alınmayacağı ittifak

⁷² İbn Âbidîn, "Neşru'l-arf", 115-116.

⁷³ Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/248-249.

⁷⁴ Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçibi el-Bâcî, *İhkâmü'l-fusul fi ahkâmî'l-usûl*, thk. Abdülmeccid Türki (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 269.

konusu olduğu gibi sadece belli bir yöre halkına ait örfün nas karşısında söz sahibi olamayacağı da çoğunluk tarafından kabul edilmiştir. Aynı şekilde “dâbbe” kelimesinde görüldüğü gibi kavî bir şekilde oluşan bir örfün, nassın anlaşılmasında etkili olduğu ulemanın ittifak ettiği konulardandır. Örf ile tahsîs meselesinde tartışmalara konu olan kısım ise sahih amelî örf ile tahsîs meselesidir. Nitekim sahih olmakla birlikte amelî örfün nassı tahsîs edip edemeyeceği konusuna Şîrâzî, Gazzâlî, Âmidî, Karâfî ve İbn Teymiyye gibi âlimler olumsuz yaklaşmışken İbnü'l-Hümâm, Bâcî ve İbn Âbidîn gibi âlimler ise olumlu yaklaşır.

Amelî örf ile tahsîs meselesi dikkatlice tahlil edildiğinde örfün âm veya has olmasının yanında teşri vaktinde bulunup bulunmaması gibi birden fazla boyuta sahip olduğu görülür. Meselenin birden fazla boyutunun bulunması ulema arasında ihtilaflara neden olmakla birlikte tartışmanın zeminini de kimi zaman kaydırır. Bu kaymalardan ötürü Hanefî ve Mâlikî mezhebinin amelî örf ile tahsîs meselesine nasıl yaklaştıkları karmaşık bir şekilde aktarılmıştır.

Şâfiîlerin de aralarında bulunduğu fukahânın çoğunluğuna göre amelî örfün nassı tahsîs etme yetkisi bulunmaz. Zira örfün deliller hiyerarşisinde alt derecedeki konumu ve nassın örf üzerinde söz sahibi olduğu gerçeği bu sonuca ulaştırır. Bu prensibi Zerkeşî gibi bazı âlimler insan sözü veya nas arasında herhangi bir ayrıma gitmeden kabul ederken Gazzâlî gibi âlimler ise örfün gündelik hayattaki önemine binaen insan kelamı ile vahyi birbirinden ayırırlar. Râzî ve Sübkî gibi üçüncü bir grup âlim ise nasların anlaşılmasında örfün önemini kabul etmekle birlikte tahsîs yetkisini sünnete veya daha sonraki dönemlerde icmâya vererek örf dışı bir delili ön plana çıkarırlar. Netice itibarıyla her üç grupta bulunan âlimlerin her ne kadar farklı farklı yaklaşımları benimsemiş olsalar da ittifakla amelî örfün nassı tahsîs etme yetkisinin olamayacağını vurgularlar.

Amelî örfün tahsîs yetkisini kabul edenler arasında ise genellikle Hanefî ve Mâlikî âlimler zikredilir. Özellikle modern dönem eserlerinde bu söylem daha da net bir şekilde ortaya çıkar. Ancak makalemizde ayrıntılı bir şekilde yer verdiğimiz gibi Hanefî ve Mâlikî âlimlerin amelî örf ile tahsîsi kabul ettiklerine dair söylem, kronolojik bir okumaya tâbi tutulduğunda resmin tamamını yansıtmaz. Nitekim Karâfî ve Bâbertî, Hanefîlerle Mâlikîlerin amelî örf ile nassın tahsîsini kabul etmediğini aktarmışlardır. Karâfî ve Bâbertî'ye göre her iki mezhebin amelî örf ile tahsîsi kabul ettiği görüşü yanlış anlaşılardan ibarettir. Ayrıca ifade etmek gerekir ki erken dönem Hanefî âlimler, meseleyi tahsîsten ziyade hakikat ve mecaz ile ilintili kabul etmişlerdir. Ancak daha

sonraları bu mesele tahsîs konusuna taşınmıştır. Yaptığımız incelemeler neticesinde bu geçişin mütekellim usûl eserleri ve özellikle de mezc türü eserlerin etkisiyle olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim erken dönem Hanefî usûl eserleri bu konuya hakikat ve mecaz başlığında yer vermelerine rağmen ilk dönemlerden itibaren mezkûr konu mütekellimin usûl eserlerinde tahsîs bahsinde işlenmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin örfün muhassıslığına dair beyanını ilk olarak zikreden kişi de mütekellim bir usûlcü olan Cüveynî'dir.

Kronolojik bir tahlile tâbi tutmadan İbnü'l-Hümâm ve İbn Âbidîn üzerinden meseleyi ele alan modern dönem çalışmalar ise Hanefî âlimlerin amelî örf ile tahsîsi ittifakla kabul ettiğini naklederler. Özellikle İbn Âbidîn'in konu ile alakalı yazdığı müstakil risalesi modern dönem çalışmaların amelî örf'e dair yaklaşımını önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak İbn Âbidîn'in mezkûr risalesindeki kurgusu, hem meseleyi hakikat-mecaz bağlamından çıkarmakta hem de teşri vaktinden sonrasına da taşıyarak daha geniş bağlama oturtmaktadır. Bu da örfün tahsîs meselesine taşınmasından sonra yaşanan başka bir kırılmadır. Zira amelî örf ile tahsîs meselesi mütekaddimûn ulemanın çoğunda "teşri vakti" çerçevesinde tartışılmaktadır. İbnü'l-Hümâm gibi amelî örf ile tahsîsi savunan önceki Hanefî âlimlerin teşri vaktindeki örfü kastettikleri eserlerinden açıkça anlaşılır. Zaten sonradan oluşan bir örfün nassın mefhumunu sınırlandırması örfün nassı tahsîsinden ziyade neshi anlamına gelecektir ki bu da ittifak ile caiz değildir. Nassa mukarin olmadığı durumda örfün muhassıs olduğunu söylemek isabetli olmadığı gibi mukarin olduğu durumda da isabetli değildir. Zira mukarin olduğu dönemde de nassın örf ile tahsîs edilmesi Şâfiî âlimlerin ifade ettiği gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kavli, amelî veya takrirî sünneti ile gerçekleşir. Bu durumda da örfün muhassıs olduğunu söylemek yerine sünneti veya icmâi muhassıs olarak nitelemek daha doğrudur.

Kaynakça

- Akhisârî, Hasan b. Turhan b. Davud Hasan Kâfi. *Şerhu semti'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*. thk. Muhâmmmed Mustafa Muhâmmmed Ramazan. Riyad; Kahire: Dâru'l-İbni'l-Cevzi, 1431.
- Âmidî, Ebû'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhâmmmed b. Salim. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrezzak Afifi. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmiyye, 1986.
- Arûsî, Muhammed Abdülkadir. "Tahsîsu'l-umûm bi'l-urf ve'l-âde". *Mecelletü Câmiati'l-Ümmi'l-Kurâ* 18/39, 2006.
- Ata Musa, Ahmed. *Tahsîsu'l-umûm bi'l-urf*. Gazze: Gazze İslâm Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Bâbertî, Ekmeleddin Muhâmmmed b. Muhâmmmed b. Mahmûd b. Ahmed. *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*. thk. Terhib b. Rebian ed-Devseri. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücbî. *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmî'l-usûl*. thk. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.
- Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb. *Kitâbü'l-Fakih ve'l-mütefakkih*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1996.
- Basrî, Muhâmmmed b. Ali Ebû'l-Hüseyn. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. thk. Muhâmmmed Hamidullah, 1. Cilt. Şam: Institut Français de Damas, 1964.
- Bezvâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhâmmmed. *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. Muhâmmmed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1951.
- Bihârî, Muhibullâh b. Abdîşşekûr. *Müsellemu's-sübût*. Mısır: ty.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ty.
- Buhârî, Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhâmmmed. *Keşfü'l esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Casim en-Neşmî. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve şuûni'l-İslâmiyye devletü Kuveyt, 1994.
- Cürcanî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhâmmmed b. Ali Seyyid Şerîf Hanefî. *et-Ta'rifât*. thk. Muhâmmmed Sıddık Mînşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, 2011.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fi usûl'l-fikh*. thk. Abdulazim ed-Dîb. Kahire: Dâru'l-Ensar, 1980.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhâmmmed b. Ömer b. İsa. *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*. thk. Halil el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Dönmez, İbrahim Kafi. *Fikh Usulü İncelemeleri*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Ebû Sünne, Ahmed Fehmî. *el-Urf vel-âde fi re'yi'l-fukahâ*. y.y.: el-Matbaatü'l-Ezheriyye, 1947.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Huccetülislâm Muhâmmmed b. Muhâmmmed. *el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hafız. Cidde: eş-Şeriketü'l-Medîneti'l-Münevvere li't-Tibâa ve'n-Neşr, t.y.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Huccetülislâm Muhâmmmed b. Muhâmmmed. *el-Vasît fi'l-mezheb*. thk. Muhâmmmed Muhâmmmed Tamir. 7 Cilt. Kahire: Dâru's-Selam, 1997.
- Habbâzî, Ebû Muhâmmmed Ömer b. Muhâmmmed. *el-Muğni fi usûli'l-fikh*. thk. Muhâmmmed Mazhar Beka. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1982.

- İbn Âbidîn, Muhâmmed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkı. "Neşru'l-arf". *Mecmûatu resâli İbn Âbidîn*. y.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- İbn Emîru'l Hâc, Ebû Abdullah Şemseddin Muhâmmed b. Muhâmmed. *et-Takrîr ve't-tahbir*. tsh. Abdullah Mahmud. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *el-Kavaid fi'l-fıkhi'l-İslâmî*. Dâru'l-fıkr, t.y.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Berekât Mecdüddin Abdüsselâm b. Abdullah. *el-Müsevvede fi usûli'l-fıkh*. thk. Muhâmmed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1964.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhâmmed b. Abdülvahid b. Abdülhamî. *et-Tahrîr fi usûli'l-fıkh*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1932.
- İbnü's-Sââfi, Muzafferiddin Ebü'l-Abbâs Muzafferüddin Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî. *Bedü'n-Nizâm*, thk. Sad b. Ğureyr b. Mehdî. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 1985.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Örfün İslâm Hukukunda Yeri". sadeleştiren: Osman Şahin, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 5 (2005).
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*. thk. âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhâmmed Muavvaz. 5 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Kıyıcı, Selahattin. İslâm Hukukunda Örf ve Âdet. ed. İsmet Uçma. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Koca, Ferhat. İslâm Hukuk Metodolojisinde *Tahsis: (Daraltıcı Yorum)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996.
- Leknevî, Abdülali Muhâmmed b. Nizameddin Muhâmmed Sehalevi el-Ensârî. *Fevâtihü'r-rahamût bi-şerhi Müsellemi's-sübût*. tsh. Abdullah Mahmûd Muhâmmed Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Muhâmmed Adnan Derviş. Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhâmmed b. Ömer. *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fıkh*. thk. Tâhâ Câbir [Feyyâ] el-Alvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhâmmed b. Abdilcebbâr et-Temîmî Mervezî. *Kavâtiü'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhâmmed Hasan Heytû, Beyrut: ty.
- Serahsî, Ebü Bekr Şemsüleimme Muhâmmed b. Ahmed b. Sehl. *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1954.
- Shabana, Ayman. *Custom in Islamic Law and Legal Theory: The Development of the Concepts of 'Urf and 'Adah in the Islamic Legal Tradition*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Siğnâkî, Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc. *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*. thk. Fahreddin Seyyid Muhâmmed Kanet. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Şâfi, Ebû Abdullah Muhâmmed b. İdris b. Abbas. *Kitâbü'l-Ümm*. thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib. y.y.: Dâru'l-Vefâ, 2001.
- Şener, Mehmet. İslâm Hukukunda Örf. İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987.
- Şenocak, İhsan. İslâm Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Şirâzî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf. *Şerhu'l-Luma'*. thk. Abdülmecid Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

- Teftâzânî, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*. thk. Muhâmmad Adnan Dervîş. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, 1998.
- Ulvânî, Rukıyye Tâhâ Câbir. *Eseru'l-urf fi fehmi'n-nusûs*. Şam: Dâru'l-Fikr, 2003.
- Üsmendî, Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhâmmad b. Abdilhamîd b. Hüseyin. *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*. thk. Muhâmmad Zekî Abdülber. Kahire: Mektebetu Dârü't-Türas, 1992.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhâmmad b. Muhâmmad. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mustafa Hicazî. Kuveyt: Vizâretü'l-İlam, 1973-1978.
- Zerkeşî, Ebü Abdullah Bedreddin Muhâmmad b. Bahadır b. Abdullah. *Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh*. göz. geç. Ömer Süleyman Eşkar. haz. Abdülkadir Abdullah Ani. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuâni'l-İslâmiyye, 1992.